

Semantic Analysis of "Dhikr" in the Holy Quran from an Ethical Perspective

Seyyed Hatem Mahdavi Noor¹, Abdovahid Vafaei²

¹ Associate Professor, Department of Islamic Studies, Islamic Azad University, Tehran, Iran
(Corresponding Author). hmahdavinoor@iau.ac.ir

² Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
a_vafaei@iau.ac.ir

Abstract

Introduction: "Dhikr" is a central concept in the semantic and ethical system of the Holy Quran. Its applications range from remembrance and conscious awareness to referring to revelation, the Quran, and a means of admonition and reflection. Despite linguistic, exegetical, and semantic studies of this concept, many previous studies have not reconstructed the relationships among the various meanings of Dhikr and its related concepts within a coherent, thematic network. The present study aimed to reconstruct the semantic and ethical network of "Dhikr" in the Holy Quran and to clarify its relationships with related, contextual, consequential, and oppositional concepts. The study employed a qualitative approach based on text-oriented semantic analysis and thematic coding. The primary corpus consisted of occurrences of the verbal noun *dhikr*, while other derivatives of the root *dh-k-r* were examined as supplementary evidence.

This qualitative study employed text-centered semantic analysis and thematic coding to reconstruct dhikr's semantic-ethical network in the Quran. Primary and supplementary corpora distinguished nominal and derivative forms. Verses were coded iteratively, clustered thematically, validated against lexical and exegetical sources, and analyzed for syntactic, contextual, semantic, and oppositional relations.

Findings: The findings showed that "Dhikr" is a multilayered concept that ethically cannot be reduced to mental remembrance or verbal repetition. Its semantic core in applications referring to Dhikr Allah is "the conscious and effective presence of the Divine command in human perception, attention, and action". In some contexts, the Quran itself is Dhikr; in others, Dhikr denotes remembrance of God, admonition and reflection, or remembrance of the Prophet Muhammad (PBUH). Its meanings should therefore be clearly distinguished by context.

Within the positive network, faith, repentance, and humility have contextual relationships with Dhikr. Attentiveness to the Divine command occupies the center, while tranquility,

Cite this article: Mahdavi Noor, S.H; Vafaei, A. (2026). Semantic Analysis of "Dhikr" in the Holy Quran from an Ethical Perspective. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 2(1), p. 145-166. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.245125.1077>

Received: 2025/09/22 ; **Received in revised form:** 2025/10/18 ; **Accepted:** 2025/11/24 ; **Published online:** 2026/04/09
Article type: Research Article
jiethics.sbu.ac.ir

ethical orientation, and felicity constitute consequences and ends. Prayer has a ritual and teleological relationship with Dhikr, whereas admonition functions as a means of reminding rather than as its synonym.

The negative network shows that heedlessness, turning away, forgetfulness, and distraction relate differently to Dhikr. Heedlessness is its closest semantic opposite; turning away is a volitional and behavioral abandonment of Dhikr; forgetfulness becomes ethically significant when it entails abandonment or disregard; and distraction functions as an inhibiting factor contributing to heedlessness.

Discussion: The findings show that Dhikr in Quranic ethics transcends verbal repetition, functioning as the effective presence of God in human attention, decision-making, and behavior. It thus links religious knowledge with ethical consciousness and orientation and stands as a foundational virtue opposed to heedlessness.

The study also distinguishes Dhikr from related concepts rather than treating them as synonyms. The Quran may itself constitute Dhikr; prayer has a ritual and teleological relation to it; piety and felicity represent consequences or ends; and admonition serves a reminding function. Conversely, heedlessness opposes Dhikr, turning away expresses volitional rejection, forgetfulness acquires ethical significance when it entails neglect of Divine command, and distraction functions as an inhibiting factor.

The study's principal contribution is therefore reconstructing Dhikr as a dynamic, multilayered semantic-ethical network connecting knowledge, attention, worship, and behavior within Quranic ethics.

Keywords: Dhikr, Holy Quran, Semantics, Thematic Analysis.

References

The Holy Quran.

- Afshari, M. (2014). *The Semantics of Dhikr in the Holy Quran*. Master's Thesis, Tehran: University of Quran and Hadith. [in Persian]
- Al-Qurtubi, Muhammad ibn Ahmad al-Ansari. (1964). *Al-Jami li Ahkam al-Quran [The Compendium of Quranic Rulings]*. Edited by Ahmad al-Barduni and Ibrahim Atfish, 2nd ed., Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyah. [in Persian]
- Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir. (2001). *Jami al-Bayan an Ta'wil Ay al-Quran [Comprehensive Explanation of the Interpretation of Quranic Verses]*. Edited by Abdullah ibn Abd al-Muhsin al-Turki, 1st ed., Cairo: Dar Hajr for Printing, Publishing, Distribution and Advertising. [in Persian]
- Ansarian, H. (2015). *Tafsir-e Hakim [The Wise Exegesis]*. Qom: Dar al-Irfan. [in Persian]
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), pp.77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>
- Dehkhoda, A. A. (1993). *Lughatnameh [Dictionary]*. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Ibn Kathir, Ismail ibn Umar. (1999). *Tafsir al-Quran al-Azim [The Great Exegesis of the Quran]*. Edited by Sami ibn Muhammad Salamah, 2nd ed., Riyadh: Dar Taybah for Publishing and Distribution. [in Persian]
- Marvati, S., & Saki, S. (2013). "The Semantics of the Word Dhikr in the Holy Quran". *Quranic Teachings*, 10(17), pp. 143-154. [in Persian] <https://ensani.ir/fa/article/319982>
- Qarashi Banaei, A. A.. (1992). *Qamus al-Quran [Dictionary of the Quran]*. 6th ed., Tehran: Dar al-Kutub

- al-Islamiyyah. [in Persian]
- Raghib al-Isfahani, Hossein ibn Muhammad. (1992). *Mufradat Alfaz al-Quran [Dictionary of Quranic Terms]*. Beirut: Dar al-Qalam. [in Persian]
- Razi, Fakhr al-Din. (n.d.). *Al-Tafsir al-Kabir [The Great Exegesis]*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Persian]
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (1993). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran [The Comprehensive Exposition of the Interpretation of the Quran]*. 3rd ed., Tehran: Naserkhosrow. [in Persian]
- Tabatabaei, M. H. (1997). *Tafsir al-Mizan [Al-Mizan: An Exegesis of the Quran]*. 5th ed., Qom: Allameh Tabatabaei Scientific and Intellectual Foundation. [in Persian]
- Vahidi, M. (2015). *The Semantic Field of Dhikr in the Quran*. Master's Thesis, Qom: Al-Mustafa International University. [in Persian]

تحلیل معناشناختی «ذکر» در قرآن کریم با رویکرد اخلاقی

سیدحاتم مهدوی نور^۱، عبدالوحد وفاقی^۲

^۱ دانشجویار گروه معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). hmahdavinooor@iaa.ac.ir

^۲ استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. a_vafaei@iaa.ac.ir

چکیده

«ذکر» از مفاهیم محوری در نظام معنایی و اخلاقی قرآن کریم است و کاربردهای آن از یادآوری و حضور آگاهانه تا عنوانی برای وحی و وسیله تذکر امتداد می‌یابد. پژوهش حاضر با روش تحلیل معناشناختی متن‌محور و با بهره‌گیری از کدگذاری مضمون‌محور در پی بازسازی شبکه معنایی و اخلاقی «ذکر» در قرآن است. پیکره اصلی تحلیل را کاربردهای اسم مصدر «ذکر» تشکیل می‌دهد و سایر مشتقات ریشه «ذ-ک-ر» به‌عنوان شواهد تکمیلی در تبیین روابط معنایی به کار گرفته شده‌اند. در تحلیل داده‌ها میان روابط ارجاعی، نحوی، سیاقی و دلالتی تمایز نهاده شد و مفاهیم مرتبط نیز بنابر نوع رابطه آنها با ذکر، نه به‌عنوان مترادف‌های یکسان، بلکه در قالب روابط هویتی، ابزاری، زمینه‌ای، پیامدی و تقابلی طبقه‌بندی شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در حوزه اخلاقی، هسته معنایی ذکر را می‌توان «حضور آگاهانه و مؤثر امر الهی در ساحت ادراک، گرایش و رفتار انسان» دانست. در سوی ایجابی این شبکه، مفاهیمی چون خشوع، انابه، طمأنینه و فلاح قرار می‌گیرند؛ درحالی‌که در سوی سلبی، غفلت ضد هسته‌ای ذکر، اعراض صورت ارادی و کنشی ترک آن، نسیان ارزشی نمود تثبیت‌شده دوری از یاد الهی، و لهُو از عوامل زمینه‌ساز غفلت است. بر این اساس ذکر در قرآن صرفاً کنشی زبانی نیست، بلکه فضیلتی اخلاقی و تنظیم‌کننده است که با حفظ حضور خداوند در افق آگاهی انسان، میان معرفت دینی و جهت‌گیری اخلاقی او پیوند برقرار می‌کند.

کلیدواژه‌ها: ذکر، قرآن، معناشناسی قرآن، تحلیل مضمون.

استناد به این مقاله: مهدوی نور، سیدحاتم؛ وفاقی، عبدالوحد (۱۴۰۵). تحلیل معناشناختی «ذکر» در قرآن کریم با رویکرد اخلاقی. مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق، (۱)۲، ص ۱۴۵-۱۶۶. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.245125.1077>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

یاد و توجه مستمر به خداوند یکی از ارکان اساسی تربیت دینی در اسلام به‌شمار می‌رود. قرآن کریم بر ذکر خدا تأکید فراوان دارد و غفلت از یاد خدا را مایه زیان معنوی انسان برمی‌شمرد: «... وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ» (اعراف، ۲۰۵). مفهوم «ذکر» و یاد خدا، افزون بر بُعد عبادی در مباحث معرفتی و اخلاقی نیز نقش بنیادینی ایفا می‌کند؛ به‌گونه‌ای که آرامش قلب و رستگاری انسان را در گرو آن دانسته‌اند: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد، ۲۸). از سوی دیگر، گستره معنایی این واژه در قرآن بسیار متنوع بوده و مشتقات آن نزدیک به سیصد بار در قرآن به کار رفته است. این تنوع کاربردی سبب شده است که «ذکر» در قرآن به معانی مختلفی از جمله «یادآوری پس از فراموشی»، «ذکر قلبی و زبانی»، «پند و عبرت»، «نامیدن و شهرت» و حتی «کتاب آسمانی» به کار رود (شفیعی، محرمی و عباسی، ۱۳۹۳، ج ۱۸: ۲۳). چنین اشتراک لفظی و تنوع معنایی، پژوهشی عمیق برای دستیابی به مفهوم محوری و جامع «ذکر» از دیدگاه قرآن را ضروری می‌سازد.

با وجود اهمیت یاد خدا در آموزه‌های قرآنی، کمتر پژوهشی به‌صورت نظام‌مند به تحلیل همه‌جانبه این مفهوم پرداخته است. بیشتر منابع تفسیری و لغوی به ذکر معانی مختلف آن بسنده کرده‌اند یا تنها بُعد اخلاقی و عرفانی ذکر را پرورانده‌اند؛ در نتیجه تصویری یکپارچه از ماهیت و ابعاد «ذکر» در قرآن چندان روشن نیست.

مسئله اصلی پژوهش این است که «ذکر» در قرآن کریم به چه معانی و در چه بافت‌هایی به کار رفته و ارتباط آن با واژگان هم‌حوزه (مترادف، هم‌نشین و متضاد) چگونه است؟ همچنین این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که «ابعاد و مؤلفه‌های اصلی مفهوم ذکر از دیدگاه قرآن کدام‌اند و چگونه می‌توان آنها را در یک کل منسجم تبیین کرد؟». دستیابی به پاسخ این پرسش می‌تواند فهم عمیق‌تری از آیات مربوط به یاد خدا و زمینه‌های تحقق یا ترک آن به‌دست دهد و به تبیین کارکردهای فردی و اجتماعی ذکر در فرهنگ قرآنی بینجامد.

پژوهش حاضر از نوع کیفی و مبتنی بر تحلیل معناشناختی متن‌محور با بهره‌گیری از کدگذاری مضمون‌محور است. هدف از تحلیل، صرفاً استخراج معانی لغوی یا گردآوری دیدگاه‌های تفسیری نبوده، بلکه بازسازی روابط درونی مفهوم «ذکر» در شبکه معنایی و اخلاقی قرآن بوده است. برای جلوگیری از خلط میان صورت‌های صرفی متفاوت ریشه «ذ-ک-ر»، پیکره پژوهش در دو سطح سامان یافت: پیکره اصلی شامل همه کاربردهای اسم‌مصدر «ذکر» و پیکره تکمیلی شامل افعال و مشتقاتی مانند «اذکر»، «اذکروا»، «یتذکر»، «ذکری» و «تذکره». البته کاربردهای هم‌ریشه‌ای که به جنس مذکر دلالت دارند به دلیل خروج از میدان معنایی مورد مطالعه، کنار گذاشته شدند.

واحد تحلیل، آیه و واحد ثبت، واژه، ترکیب یا عبارت دلالت‌سازی بود که در تعیین معنای «ذکر» یا

نوع رابطه آن با مفاهیم پیرامونی نقش داشت. تحلیل داده‌ها در شش مرحله انجام شد: نخست، تمامی موارد پیکره به صورت مکرر خوانده و سیاق نزدیک هر کاربرد ثبت شد؛ دوم، مؤلفه‌های معنایی هر مورد در قالب کدهای اولیه استخراج شد؛ سوم، کدهای هم‌سنخ در خوشه‌های مفهومی سازمان یافتند؛ چهارم، این خوشه‌ها با استفاده از منابع لغوی و تفاسیر معتبر شیعه و اهل سنت بازبینی شدند؛ پنجم، روابط میان خوشه‌ها مشخص و مضامین مرکزی تثبیت شد و ششم، شبکه معنایی و اخلاقی ذکر براساس مجموع روابط استخراج شده بازسازی شد. این فرایند با منطق مراحل تحلیل مضمون شامل آشنایی با داده، تولید کد، شکل دهی و بازبینی مضامین، تعریف مضامین و نگارش تحلیلی هماهنگ است (Braun & Clarke, 2006).

در بررسی واژگان پیرامونی هر مجاورت لفظی «هم‌نشینی معنایی» دانسته نشد؛ سه سطح از یکدیگر تفکیک شد: هم‌نشینی نحوی، یعنی رابطه مستقیم دستوری واژه با ذکر؛ هم‌نشینی سیاقی، یعنی حضور واژه در بافت نزدیک آیه و هم‌نشینی دلالی، یعنی رابطه‌ای که در تعیین یکی از مؤلفه‌های معنایی، شرایط، آثار یا تقابل‌های ذکر نقش تمایزبخش دارد؛ به همین دلیل واژه‌هایی مانند «الله»، «رب» و «الرحمن» در بسیاری از موارد به عنوان متعلق یا مرجع ذکر ثبت شدند، اما صرفاً به دلیل فراوانی، هم‌نشین دلالت‌ساز قلمداد نشدند. صفات و قیودی نیز مانند «کثیر» در سطح ویژگی نحوی ذکر ثبت و از هم‌نشین‌های مستقل تفکیک شدند.

در تحلیل تقابل نیز میان ضد معنایی و سایر روابط سلبی تمایز نهاده شد. بر این مبنا «غفلت» ضد هسته‌ای ذکر، «اعراض» صورت کنشی و ارادی ترک ذکر، «نسیان ارزشی» نمود تثبیت یافته ترک یاد الهی و «لهو» عامل زمینه‌ساز و بازدارنده ذکر در نظر گرفته شد؛ بدین ترتیب روابط تقابلی نه در قالب فهرستی از واژه‌های متضاد، بلکه به صورت شبکه‌ای لایه‌مند تحلیل شدند. جدول ۱، نمونه‌ای از انتقال از داده خام قرآنی به کد اولیه، خوشه مفهومی، مضمون فرعی و مضمون کلان را نشان می‌دهد.

جدول ۱. نمونه فرایند کدگذاری در تحلیل مضمون «ذکر» در قرآن

آیه	داده خام / عبارت دلالت‌ساز	کد اولیه	کد محوری	مضمون فرعی	مضمون کلان
رعد، ۲۸	«أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»	آرام‌بخشی ذکر؛ قلب به عنوان محل تحقق	اثر وجودی و درونی ذکر	ذکر و طمأنینه قلبی	آثار و کارکردهای ذکر
طه، ۱۴	«أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»	بر پایه یکی از اقوال تفسیری، اقامه نماز غایت / زمینه یاد خداست.	تجلی آیینی ذکر	ذکر و عبادت	انواع و مراتب ذکر
اعراف، ۲۰۵	«وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرَّعًا وَخَيْفَةً»	ذکر درونی؛ خشوع؛ خوف؛ تضرع	اوصاف همراه ذکر در این سیاق	ذکر قلبی و خشوع	شرایط و زمینه‌های ذکر
مجادله، ۱۹	«فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ»	فراموشی ذکر بر اثر شیطان	مانع بیرونی و شیطانی ذکر	شیطان و سلب یاد خدا	موانع و آفات ذکر

آیه	داده خام / عبارت دلالت‌ساز	کد اولیه	کد محوری	مضمون فرعی	مضمون کلان
طه، ۱۲۴	«و من أعرض عن ذکری فإن له معیشة ضنکاً»	رویکردانی ارادی از ذکر؛ پیامد معیشتی	ترک کنشی ذکر و پیامد آن	اعراض از ذکر	واژه‌های مقابل و پیامدهای ترک ذکر
منافقون، ۹	«لا تلهکم أموالکم ولا أولادکم عن ذکر الله»	اشتغال دنیوی بازدارنده	مانع زمینه‌ساز غفلت	لهو و انصراف از ذکر	موانع و آفات ذکر
حجر، ۹	«إنا نحن نزلنا الذکر»	ذکر به مثابه وحی و کتاب آسمانی	کاربرد وحیانی ذکر	ذکر به معنای قرآن	ماهیت و حقیقت ذکر
قمر، ۱۷	«ولقد یسرنا القرآن للذکر فهل من مدکر»؛ یکی از معانی تفسیری برجسته، تذکر و اتعاض است.	قابلیت پندگیری؛ آسان‌سازی برای تذکر	کارکرد هدایتی و تذکری قرآن	ذکر به معنای تذکره و عبرت	ماهیت و کارکردهای ذکر

چنان‌که جدول ۱ نشان می‌دهد در این پژوهش، «ذکر» نه صرفاً به‌عنوان یک واژه منفرد، بلکه به‌مثابه یک هسته معنایی شبکه‌ساز تحلیل شده است؛ هسته‌ای که در بافت‌های مختلف، کارکردهای عبادی، روانی، معرفتی و اخلاقی متفاوتی می‌یابد.

۱. پیشینه پژوهش

درباره واژه «ذکر» در قرآن کریم، پژوهش‌های پیشین عمدتاً در سه مسیر حرکت کرده‌اند: نخست، مطالعات معناشناختی ناظر به دامنه معنای واژه و کاربردهای آن؛ دوم، پژوهش‌های میدان معنایی که بر روابط واژگانی این مفهوم، به‌ویژه رابطه تقابل، تمرکز داشته‌اند و سوم، آثاری که ذکر را بیشتر از دیدگاه تربیتی، عرفانی یا اخلاقی بررسی کرده‌اند. در مسیر نخست، افشاری در پایان‌نامه «معناشناسی ذکر در قرآن کریم» به بررسی این مفهوم در گستره آیات قرآن پرداخته است (افشاری، ۱۳۹۳). در مسیر دوم، وحیدی در پایان‌نامه «میدان معنایی ذکر در قرآن» به‌طور خاص بر میدان معنایی این واژه و از جمله رابطه تقابل تمرکز کرده است (وحیدی، ۱۳۹۴)؛ همچنین مروتی و ساکی در مقاله «معناشناسی واژه ذکر در قرآن کریم» با روش اسنادی-کتابخانه‌ای و با پیمایش مراحل توصیف، تحلیل و تبیین، معنای لغوی و اصطلاحی ذکر و نیز ارتباط مفهومی آن با واژه‌های هم‌نشین و جانشین را بررسی کرده‌اند (مروتی و ساکی، ۱۳۹۲). با وجود ارزش این آثار، خلأ موجود، تبدیل داده‌های واژگانی به شبکه‌ای تحلیلی، صریح و مضمون‌محور است؛ به‌ویژه از آن‌رو که در بسیاری از این پژوهش‌ها، فرایند تبدیل داده‌های قرآنی و تفسیری به کدها، مضامین فرعی و مضامین کلان به‌روشنی گزارش نشده است. از این‌رو پژوهش حاضر می‌کوشد با تفکیک سطوح هم‌نشینی نحوی، سیاقی و دلالتی و با گزارش مرحله به مرحله فرایند کدگذاری، شبکه معنایی و اخلاقی «ذکر» را بازسازی کند.

۲. معنای لغوی «ذکر» و مشتقات آن

واژه «ذکر» (به کسر ذال و سکون کاف) در لغت عرب به معنای «یاد کردن» و «حضور چیزی در ذهن»

است. لغت‌شناسان، ذکر را نقطه مقابل نسیان (فراموشی) دانسته‌اند؛ همچنین ذکر در برابر صمت (سکوت) قرار گرفته‌اند، زیرا یکی از بارزترین مظاهر یاد کردن، بر زبان آوردن است (دهخدا، ۱۳۷۲، ذیل واژه ذکر). قرشی در قاموس قرآن تصریح می‌کند که ذکر (به کسر ذال) به معنای «حفظ چیزی و نگاه داشتن آن در خاطر است (قرشی بنایی، ۱۴۱۲ق، ذیل واژه ذکر). راغب اصفهانی نیز می‌گوید:

ذکر حالتی نفسانی است که به واسطه آن، انسان آنچه را از دانش فراگرفته حفظ می‌کند و این از جهت معنایی شبیه حفظ است؛ با این تفاوت که حفظ بر نگاه داشتن دانسته‌ها و ذکر بر حاضر کردن آنها در ذهن دلالت دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۲۸).

به بیان دیگر، حفظ یک فعل ایستا (نگهداری) و ذکر فعلی پویا (به یاد آوردن) در ذهن است؛ همچنین راغب تذکر (باب تفعّل) را به معنای یادآوری کردن و تذکیر (مصدر باب تفعّل) را به معنای یادآور ساختن دیگری (پند دادن) می‌داند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۲۸). براین دیدگاه لغویون آن است که معنای جامع ذکر عبارت است از: به خاطر داشتن و به خاطر آوردن (یادآوری) در قلب یا بر زبان.

شایان ذکر است که ریشه «ذ-ک-ر» در کاربردهای کاملاً متفاوتی نیز به کار می‌رود که ارتباط ریشه‌ای با معنای یاد کردن دارد؛ برای مثال ذکر (به فتح ذال) به معنای جنس نر است که در تقابل با اُنثی (ماده) قرار دارد (دهخدا، ۱۳۷۲). برخی اهل لغت این معنا (نرینه) را جدا از معنای یاد کردن دانسته‌اند؛ اما برخی دیگر معتقدند وجه تسمیه مذکر (نر) آن است که نام و یاد پدر را زنده نگاه می‌دارد. بر این اساس می‌توان ریشه اصلی همه معانی این ماده را همان ظهور و حضور دانست؛ چه حضور کسی در نسب و نام خاندان، چه حضور معنا در ذهن انسان (دهخدا، ۱۳۷۲).

۳. جایگاه اخلاقی ذکر و غفلت در قرآن

در خوانش اخلاقی قرآن، «ذکر» تنها به تلفظ زبانی نام خدا محدود نمی‌شود، بلکه در برخی سیاق‌ها با التفات درونی، تضرع، خوف و پرهیز از غفلت همراه است. در قرآن آمده است: «وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ ... وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ» (اعراف، ۲۰۵). طبری «ذکر» را در سیاق این آیه با اتعاظ، اعتبار، یاد معاد و دعای غیرجهری مرتبط می‌داند و «تضرعاً و خیفه» را ناظر به خشوع و خوف در برابر خداوند تفسیر می‌کند. قرطبی نیز با نقل اقوال مختلف، دعا و قرائت در نماز را از مصداق مورد نظر آیه گزارش می‌کند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل اعراف: ۲۰۵؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل اعراف: ۲۰۵)؛ از این رو تقابل ذکر و غفلت در پایان آیه نشان می‌دهد که در این سیاق، ذکر با نوعی حضور و التفات دینی همراه است.

بر همین اساس در بازسازی اخلاقی پژوهش حاضر می‌توان گفت ذکر قابلیت آن دارد که امر الهی را

در افق توجه فاعل اخلاقی حاضر نگه دارد؛ این صورت‌بندی، استنباط تحلیلی پژوهش حاضر از مجموع آیات است و نباید آن را معنای لغوی همه کاربردهای «ذکر» در قرآن دانست. یکی از شواهد مهم این برداشت، پیوند ذکر با طمأنینه است؛ در قرآن آمده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد، ۲۸). طبری «اطمینان» را به سکون و انس قلب مؤمنان تفسیر کرده است؛ قرطبی نیز اقوالی چون ذکر زبانی خدا، قرآن، امر، وعده و نعمت الهی را در تفسیر «ذکر الله» نقل می‌کند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل رعد: ۲۸؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل رعد: ۲۸)؛ بنابراین قدر مشترک قابل استناد آن است که قرآن میان «ذکر الله» و نوعی سکون و استقرار قلبی رابطه برقرار می‌کند.

در سوی مقابل، غفلت در برخی سیاق‌های قرآنی صرفاً یک رخداد شناختی خنثی نیست، بلکه با جهت‌گیری اخلاقی و رفتاری انسان پیوند می‌یابد. در آیه «وَلَا تُطْعَمَنْ أَعْفُلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ» (کهف، ۲۸)، غفلت از ذکر در کنار پیروی از هوا قرار گرفته است. طبری این بخش را درباره کسی تفسیر می‌کند که از ذکر الهی بازمانده، از هوای خویش پیروی کرده و آن را بر اطاعت پروردگار ترجیح داده است (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل کهف: ۲۸). از این‌رو دقیق‌تر آن است که گفته شود غفلت از ذکر در این آیه با پیروی از هوا همراه شده است، نه اینکه از آیه یک رابطه علی قطعی میان این دو استنباط شود.

در مورد «نسیان» نیز باید میان فراموشی طبیعی و کاربرد ارزشی آن تمایز گذاشت. در قرآن آمده است: «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ» (حشر، ۱۹). طبری «نسوا الله» را به ترک ادای حق الهی تفسیر می‌کند، نه صرف فراموشی حافظه‌ای و «فأنساهم أنفسهم» را محروم شدن آنان از بهره حقیقی خویش از خیر می‌داند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل حشر: ۱۹)؛ بنابراین آنچه در این پژوهش «نسیان ارزشی» نامیده می‌شود، اصطلاحی تحلیلی برای کاربردهایی از نسیان است که با ترک حق، بی‌اعتنائی یا وانهادن تعهد الهی همراهاند.

«اعراض» نیز از غفلت متمایز است. آیه «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا» (طه، ۱۲۴) بر نوعی رویگردانی دلالت دارد؛ با این حال درباره مراد از «ذکری» و «معیشه ضنکاً» میان مفسران اختلاف وجود دارد. قرطبی «ذکری» را به دین، تلاوت کتاب و عمل به آن یا دلایل وحیانی تفسیر کرده و برای «معیشة ضنک» نیز اقوال فراوانی نقل کرده است؛ ابن‌کثیر آن را در یکی از وجوه به زندگی همراه با فقدان طمأنینه و تنگی باطنی تفسیر می‌کند (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل طه: ۱۲۴؛ ابن‌کثیر، ۱۴۲۰ق، ذیل طه: ۱۲۴). بنابراین در مقاله حاضر فقط می‌توان با اطمینان گفت که اعراض در مقایسه با غفلت بر نوعی رویگردانی فعال‌تر از امر الهی دلالت دارد، اما نباید «معیشة ضنک» را منحصرراً به اضطراب روان‌شناختی فروکاست.

«لهو» نیز ضد ذاتی ذکر نیست. در قرآن آمده است: «لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ»

(منافقون، ۹). قرطبی برای «ذکرالله» در این آیه مصادیقی چون نماز، قرآن، استمرار ذکر و مجموعه طاعات را گزارش می‌کند و ابن‌کثیر نیز بر نهی از اشتغال به مال و فرزند به گونه‌ای تأکید می‌کند که انسان را از یاد و طاعت الهی بازدارد (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل منافقون: ۹؛ ابن‌کثیر، ۱۴۲۰ق، ذیل منافقون: ۹)؛ بنابراین مال و فرزند فی‌نفسه در برابر ذکر قرار ندارند، آنچه نکوهش شده، الهاء و اشتغالی است که به بازماندن از ذکر و طاعت می‌انجامد.

برایند این شواهد نشان می‌دهد که در بازسازی اخلاقی مفهوم ذکر باید میان خود مفهوم، زمینه‌های آن، عوامل بازدارنده و صورت‌های ترک آن تمایز نهاد؛ بر این اساس ذکر را می‌توان در حوزه اخلاقی نوعی حضور و التفات دینی دانست. غفلت فقدان یا ضعف این التفات است. اعراض صورت فعال‌تر رویگردانی از امر الهی است و لهو می‌تواند در برخی سیاق‌ها عامل بازدارنده از ذکر باشد.

۴. روابط معنایی مفاهیم هم‌حوزه با «ذکر»

در شبکه معنایی قرآن، مفاهیم مرتبط با «ذکر» لزوماً مترادف یا جانشین آن نیستند. رابطه هر مفهوم باید براساس ساختار آیه تعیین شود؛ بر این اساس چهار نوع رابطه عمده قابل تشخیص است.

جدول ۲. روابط معنایی مفاهیم هم‌حوزه با ذکر

مفهوم	نمونه آیه	نوع رابطه با ذکر	تحلیل
قرآن/ وحی	حجر، ۹	هویت یا مصداق	در این سیاق، «الذکر» به قرآن نازل‌شده اطلاق شده است. طبری تصریح می‌کند که مراد از «الذکر» در «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ» قرآن است (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل حجر: ۹).
صلاة	طه، ۱۴	ابزاری/ غایی	میان نماز و ذکر رابطه‌ای وثیق برقرار شده، اما نوع این رابطه محل اختلاف تفسیری است. قرطبی برای «لذکری» وجوهی مانند «برای یاد من»، «نماز به‌عنوان ذکر» و «اقامه نماز هنگام به یاد آوردن آن» گزارش می‌کند. ابن‌کثیر نیز دو احتمال «برای آنکه مرا یاد کنی» و «هنگام یادآوردن نماز» را نقل می‌کند؛ از این‌رو نماز را نباید مترادف قطعی ذکر دانست (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل طه: ۱۴؛ ابن‌کثیر، ۱۴۲۰ق، ذیل طه: ۱۴).
اعراف، ۶۳؛ تقوا، بقره، ۶۳		پیامدی/ غایی	تقوا در این آیات مترادف ذکر نیست، بلکه در برخی سیاق‌ها غایت پذیرش تذکر و حفظ دستور الهی است؛ بنابراین رابطه تقوا و ذکر باید «غایی/پیامدی در برخی سیاق‌ها» برداشت شود، نه اینکه تقوا به‌طور کلی ثمره هرگونه ذکرالله دانسته شود.
هود، ۱۲۰؛ موعظه یونس، ۵۷		تذکری/ ابزاری	موعظه عین ذکر نیست، بلکه از نظر کارکرد می‌تواند نقش تذکاری و بیدارکننده داشته باشد؛ بنابراین رابطه آن با ذکر «کارکردی - تذکری» است، نه ترادف معنایی.

بر این اساس تعبیر «مترادف‌های ذکر» برای مفاهیمی مانند نماز، تقوا و موعظه دقیق نیست. قرآن در برخی موارد خود وحی را «ذکر» می‌نامد، اما نماز را برای ذکر برپا می‌دارد، تقوا را در نسبت غایی با تذکر قرار می‌دهد و موعظه را وسیله بیدارسازی و یادآوری معرفی می‌کند. تمایز این روابط مانع از آن می‌شود که مفاهیم دارای نقش‌های متفاوت در یک سطح معنایی قرار گیرند.

۵. تحلیل هم‌نشینی و روابط دلالی «ذکر»

برای رفع گزینش دلخواه هم‌نشین‌ها، همه کاربردهای اسم مصدر «ذکر» در پیکره اصلی بررسی و برای هر مورد، متعلق ذکر، وابسته نحوی، واژگان موجود در سیاق آیه و نوع رابطه دلالی ثبت شد. جدول تفصیلی همه موارد در پیوست مقاله ارائه می‌شود و در متن اصلی به دلیل محدودیت حجم، تنها روابطی گزارش می‌شوند که یا تکرارپذیرند یا در بازسازی ساختار اخلاقی مفهوم نقش تمایزبخش دارند.

در این تحلیل، میان «هم‌نشین» و «وابسته نحوی» تفکیک شده است؛ برای مثال «کثیر» در ترکیب «ذکر کثیراً» صفت یا قید کمی ذکر است و نه یک هم‌نشین معنایی مستقل؛ ازاین‌رو در بخش «ویژگی و استمرار ذکر» بررسی می‌شود. «الله»، «رب» و «الرحمن» نیز غالباً متعلق یا مرجع ذکرند و فراوانی آنها به‌تنهایی برای قرار گرفتن در زمره هم‌نشین‌های تمایزبخش کافی نیست. بررسی پیکره چند رابطه دلالی برجسته را آشکار می‌کند:

جدول ۳. هم‌نشینی و روابط دلالی «ذکر»

رابطه دلالی	نمونه‌های شاخص	کارکرد در شبکه معنایی
قلب و حالات قلبی	رعد، ۲۸؛ کهف، ۲۸؛ زمر، ۲۲-۲۳؛ حدید، ۱۶	تعیین ساحت درونی تحقق یا اثر ذکر
نماز و عبادت	طه، ۱۴؛ نور، ۳۷؛ عنکبوت، ۴۵؛ جمعه، ۹	صورت آیینی یا رابطه ابزاری ذکر
اعراض و روگردانی	طه، ۱۲۴؛ انبیاء، ۴۲؛ مؤمنون، ۷۱؛ شعراء، ۵؛ نجم، ۲۹؛ جن، ۱۷	صورت کنشی و ارادی ترک ذکر «اعراض از ذکر به معنای یاد الهی» و «اعراض از ذکر به معنای وحی/تذکره»
شیطان	مائده، ۹۱؛ زخرف، ۳۶؛ مجادله، ۱۹	عامل مداخله‌گر در فراموشی یا بازداشتن از ذکر
لهو و اشتغال بازدارنده	نور، ۳۷؛ منافقون، ۹	عامل زمینه‌ساز انصراف از ذکر
فلاح در پیکره مشتقات	اعراف، ۶۹؛ انفال، ۴۵؛ جمعه، ۱۰	پیامد یا غایت اخلاقی ذکر کثیر

در تحلیل نسبت «ذکر» با نماز باید به تفاوت سیاق‌ها توجه داشت. در آیه ۱۴ سوره طه، رابطه «صلاة» و «ذکر» محل اختلاف تفسیری است و نمی‌توان بدون قید، یکی را مصداق دیگری دانست. در آیه ۳۷ سوره نور نیز برخی مفسران «ذکرالله» را نماز واجب و برخی آن را یاد خدا دانسته‌اند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل نور: ۳۷؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل نور: ۳۷). در آیه ۹ سوره جمعه نیز تعبیر «فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ» در سیاق نماز جمعه قرار دارد و «ذکرالله» در سنت تفسیری با نماز و خطبه جمعه مرتبط شده است (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل جمعه: ۹)؛ از این‌رو نسبت نماز و ذکر در شبکه قرآنی، رابطه‌ای سیاق‌مند است و در موارد مختلف می‌تواند از رابطه غایی تا مصداق آیینی تغییر کند. این روابط نشان می‌دهد که ساخت معنایی ذکر را نمی‌توان از راه مجاورت ساده واژه‌ها استخراج کرد. «قلب» ساحت تحقق و اثرگذاری ذکر را آشکار می‌کند؛ «نماز» یکی از قالب‌های آیینی تحقق آن است؛ «فلاح» در سطح پیامد

قرار می‌گیرد؛ «اعراض» صورت ارادی رویگردانی از آن است و «شیطان» و «لهو» در سطح عوامل بازدارنده عمل می‌کنند. پس شبکه هم‌نشینی ذکر ساختاری نقش‌مند دارد و عناصر آن بنابر جایگاهشان در فرایند «زمینه - تحقق - پیامد - مانع» از یکدیگر متمایز می‌شوند.

۶. شبکه تقابلی و سلبی ذکر

مفاهیم سلبی مرتبط با «ذکر» در قرآن در یک سطح معنایی قرار ندارند. دقیق‌ترین تقابل در سطح هسته معنایی میان «ذکر» و «غفلت» شکل می‌گیرد؛ زیرا اگر ذکر به معنای حضور و التفات باشد، غفلت بر فقدان یا ضعف همین حضور دلالت دارد. آیه «وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ» در ادامه فرمان به ذکر (اعراف، ۲۰۵) این تقابل را به‌صورت مستقیم آشکار می‌سازد.

«اعراض» از جنس دیگری است. اعراض فقدان صرف توجه نیست، بلکه صورت ارادی و کنشی رویگردانی است؛ چنان‌که تعبیر «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي» (طه، ۱۲۴) بر جهت‌گیری فعال فاعل دلالت دارد. از این‌رو اعراض را می‌توان «ضد کنشی» ذکر دانست.

در مورد «نسیان» باید میان فراموشی غیرارادی و نسیان ارزشی تمایز گذاشت. فراموشی طبیعی به‌خودی‌خود موضوع داوری اخلاقی نیست، اما هنگامی که نسیان در معنای ترک، بی‌اعتنائی یا وانهادن تعهد الهی به کار می‌رود، وارد شبکه سلبی ذکر می‌شود. نمونه آن «نَسُوا اللَّهَ فَنَسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ» (حشر، ۱۹) است؛ بنابراین نسیان ارزشی نه مترادف کامل غفلت، بلکه صورت عمیق‌تر و تثبیت‌شده بی‌اعتنائی به امر الهی است.

«لهو» نیز ضد ذاتی ذکر نیست. ساخت تعبیر «لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» (منافقون، ۹) نشان می‌دهد که لهو عامل بازدارنده و زمینه‌ساز دورشدن از ذکر است؛ در نتیجه شبکه سلبی را می‌توان چنین بازسازی کرد:

عوامل بازدارنده مانند لهو و وسوسه → زمینه غفلت → نسیان ارزشی یا ترک پایدار → اعراض ارادی از ذکر → پیامدهای سلبی این زنجیره یک «مدل تحلیلی روابط معنایی» است و نباید به‌عنوان توالی زمانی قطعی در همه آیات برداشت شود. امتیاز این صورت‌بندی آن است که برخلاف فهرست ساده اضداد، جایگاه دلالی هر مفهوم و تفاوت آن با سایر مفاهیم را مشخص می‌کند.

واژه‌های مقابل «ذکر» را نمی‌توان بدون تفکیک مفهومی در یک سطح نشانند. «غفلت» ضد هسته‌ای ذکر است؛ زیرا ذکر بر حضور آگاهانه دلالت می‌کند و غفلت بر فقدان همین حضور. «اعراض» ضد کنشی ذکر است؛ زیرا در آن، فرد نه فقط در حالت بی‌خبری، بلکه به نحو ارادی و رفتاری از یاد الهی روی می‌گرداند. «نسیان» نیز در همه موارد ضد ذکر نیست؛ زیرا نسیان غیرارادی از دایره تقابل اخلاقی بیرون است، اما نسیان ارزشی و عهدشکنانه صورتی از ترک اخلاقی ذکر به‌شمار می‌رود. «لهو» نیز ضد ذاتی

ذکر نیست، بلکه مانع و زمینه‌ساز غفلت است؛ یعنی اشتغالی که ذهن و دل را از حضور الهی منصرف می‌کند. بر این اساس شبکه تقابلی «ذکر» در قرآن، شبکه‌ای تخت و هم‌سطح نیست، بلکه ساختاری لایه‌مند دارد که در آن برخی مفاهیم ضد هسته‌ای، برخی ضد رفتاری، برخی پیامد و برخی صرفاً مانع هستند. جدول ۴، مهم‌ترین واژه‌های مقابل ذکر در قرآن را با ذکر آیات مربوط نشان می‌دهد:

جدول ۴. واژگان مقابل (متضاد) «ذکر» در قرآن کریم

ردیف	واژه مقابل	نمونه آیه	نوع رابطه با ذکر	تحلیل دلالتی	نتیجه مفهومی
۱	غفلت	اعراف، ۲۰۵	ضد هسته‌ای	غفلت فقدان حضور آگاهانه‌ای است که جوهره ذکر را می‌سازد.	مقابل اصلی ذکر
۲	اعراض	طه، ۱۲۴	ضد کنشی / ارادی	اعراض مرحله رفتاری و ارادی ترک ذکر است.	رویگردانی از ذکر
۳	نسیان ارزشی	توبه، ۶۷	پیامد اخلاقی / تشدید ترک ذکر	فراموشی عهد الهی و ترک یاد خدا در ساحت ارزشی.	تشدید غفلت
۴	لهو	منافقون، ۹	مانع زمینه‌ای	اشتغال به امور دنیوی که انسان را از ذکر بازمی‌دارد.	عامل غفلت‌زا

چنان‌که جدول ۴ نشان می‌دهد، رابطه واژه‌های مقابل با «ذکر» یکسان نیست؛ غفلت در نقطه مقابل هسته معنایی ذکر قرار دارد، اعراض صورت ارادی ترک آن است، نسیان ارزشی و کفران پیامدهای اخلاقی ضعیف ذکرند، و لهو بیشتر به‌عنوان عامل زمینه‌ساز غفلت عمل می‌کند.

جدول بالا نشان می‌دهد که مفاهیم سلبی مرتبط با ذکر، رابطه واحدی با آن ندارند. «غفلت» در آیه ۲۰۵ سوره اعراف در تقابل مستقیم با فرمان به ذکر قرار می‌گیرد و از این‌رو نزدیک‌ترین مفهوم سلبی به حضور و التفات است. «اعراض» در آیه ۱۲۴ سوره طه بر رویگردانی از «ذکر» دلالت دارد، هرچند خود «ذکر» در این آیه در تفاسیر به دین، کتاب الهی، هدایت و دلایل و حیانی تفسیر شده است (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل طه: ۱۲۴). «نسیان» نیز هنگامی در شبکه اخلاقی وارد می‌شود که مانند آیه ۱۹ سوره حشر به معنای ترک حق الهی باشد، نه فراموشی طبیعی حافظه (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل حشر: ۱۹). سرانجام «لهو» در آیه ۹ سوره منافقون عامل بازدارنده از ذکر است و نه ضد معنایی آن؛ در نتیجه این مفاهیم باید به‌عنوان روابط متفاوت در یک شبکه سلبی تحلیل شوند و نه مراحل ضروری و متوالی یک فرایند واحد.

۷. مشتقات واژه ذکر در قرآن و مضامین آنها

واژه «ذکر» از نظر صرفی دارای مشتقات فراوانی در قرآن است که هر یک در بافت خاصی به کار می‌رود و نکته‌ای از ابعاد این مفهوم را روشن می‌سازد. از مهم‌ترین مشتقات می‌توان به اسم مصدر (ذکر)، صیغه امر (اذکر/اذکروا)، اسم‌های مبالغه و تأکید (ذکری، تذکرة)، افعال مضارع باب تفعّل و تفعّل (یتذکرون،

تذکر، اسم فاعل باب افتعال (مُدَّکِر) و... اشاره کرد. در جدول ۵، برخی از پرکاربردترین مشتقات ذکر در قرآن به همراه نمونه آیه و مفهوم آنها آمده است:

جدول ۵. مشتقات مهم «ذکر» در قرآن کریم و مضمون آنها

ردیف	مشتق ذکر	نمونه آیه	تحلیل مضمون	مفهوم استخراجی
۱	الذَّكْرُ (اسم معرفه)	«إِنَّا نَحْنُ نُزِّلْنَا الذَّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (حجر، ۹)	در این آیه الذَّكْر عنوان وحی الهی و قرآن آمده است. خداوند ذکر را نازل می‌کند و خود حافظ آن است. پس ذکر به مثابه کتاب آسمانی یادآور حقایق می‌باشد که مصداق اتم آن قرآن است.	قرآن/ وحی الهی
۲	أَذْكُرُوا (امر جمع)	«فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ» (بقره، ۱۵۲)	امر الهی به بندگان: مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم؛ این بیان نشان می‌دهد ذکر، تکلیف الهی برای انسان است و پاداش آن یاد شدن از سوی خدا (عنایت الهی) می‌باشد. در آیات فراوان دیگر نیز امر به ذکر خدا آمده است (مثل احزاب: ۴۱).	امر به یاد خدا/ یاد مقابل
۳	ذِكْرِي (اسم مصدر، نکره)	«إِنِّي فِي ذَلِك لَذِكْرِي لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ...» (ق، ۳۷)	واژه ذِکْرِی به معنای یادآوری است؛ در این آیه پس از ذکر سرگذشت اقوام طغیانگر آمده که در سرنوشت آنان عبرت و یادآوری برای صاحبان قلب آگاه است. پس هر واقعه عبرت‌آموزی یک ذِکْرِی برای اهل ذکر می‌باشد.	مایه عبرت و پند
۴	تَذْكِرَةً (اسم مصدر با تاء)	«إِن هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا» (مزمّل، ۱۹)	تذکره به معنای وسیله یادآوری است. خداوند در پایان سوره مزمّل پس از تشریح احکام می‌فرماید: این (قرآن یا دستورها) یک تذکره است؛ هر که خواهد راهی به سوی پروردگارش برگزیند، یعنی قرآن خودش مایه تذکر بندگان است.	یادآور/ وسیله تذکر
۵	يَتَذَكَّرُ (فعل مضارع باب تفعل)	«وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ» (غافر، ۱۳)	«يَتَذَكَّرُ» در این آیه به معنای متذکر شدن، اعتبار و اتعاظ از آیات الهی است. طبری «وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ» را چنین تفسیر می‌کند که تنها کسی به توحید بازمی‌گردد و به طاعت خدا روی می‌آورد که از حجت‌ها و نشانه‌های الهی عبرت گیرد؛ قرطبی نیز «يتَذَكَّرُ» را اتعاظ از آیات و «ينيب» را رجوع به طاعت خدا می‌داند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل غافر: ۱۳؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل غافر: ۱۳). پس این آیه نشان‌دهنده ارتباط انابه با پذیرش و اتعاظ از آیات در این سیاق خاص می‌باشد و نمی‌توان از آن نتیجه گرفت که انابه شرط همه انواع ذکر است.	اتعاظ از آیات در پیوند با انابه
۶	مُدَّكِرٌ (اسم فاعل باب افتعال)	«وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذَّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ» (قمر، ۱۷)	در تفسیر «وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذَّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ» چند وجه نزدیک به هم گزارش شده است. طبری «لِلذَّكْرِ» را به تذکر، اعتبار و اتعاظ و «مُدَّكِر» را به آن که عبرت می‌گیرد، تفسیر می‌کند؛ افزون بر این معنا، قرطبی آسان‌شدن قرآن برای حفظ و قرائت را نیز نقل کرده است؛ ابن‌کثیر نیز آسانی لفظ، معنا و امکان تذکر را مطرح می‌کند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل قمر: ۱۷؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل قمر: ۱۷؛ ابن‌کثیر، ۱۴۲۰ق، ذیل قمر: ۱۷)؛ بنابراین «مُدَّكِر» را می‌توان پندگیرنده و متذکر دانست، اما «لِلذَّكْرِ» نباید منحصرأ به یک معنای تفسیری محدود شود.	پندگیری و تذکر با لحاظ وجه تفسیری حفظ و قرائت

ردیف	مشق ذکر	نمونه آیه	تحلیل مضمون	مفهوم استخراجی
۷	ذِکْرُکَ (ذکر + ضمیر مخاطب)	«وَرَفَعْنَا لَكَ ذِکْرُکَ» (شرح، ۴)	در آیه «وَرَفَعْنَا لَكَ ذِکْرُکَ» (شرح، ۴)، «ذکرک» به رفعت نام و یاد پیامبر(ص) اشاره دارد. قرطبی اقوالی مانند همراه شدن نام پیامبر با شهادت به توحید در اذان و تشهد، رفعت نام آن حضرت در کتاب‌های آسمانی و منزلت او نزد مؤمنان و در آخرت را گزارش می‌کند (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل شرح: ۴)؛ در نتیجه این آیه نمونه‌ای از کاربرد «ذکر» به معنای «نام و یاد» است. از آنجا که آیه به‌طور خاص درباره پیامبر اکرم(ص) است، نمی‌توان بدون دلیل مستقل، حکم آن را به این قاعده کلی تعمیم داد که هر فرد صالحی الزاماً دارای نام جاودان خواهد شد.	نام و یاد بلند پیامبر(ص)

بررسی مشتقات نشان می‌دهد که ماده «ذ-ک-ر» در قرآن در یک معنای واحد به کار نرفته است. «الذکر» در آیه ۹ سوره حجر براساس تفسیر غالب به قرآن اطلاق شده است؛ طبری صریحاً آن را قرآن می‌داند و حفظ یادشده در آیه را حفظ از افزایش و کاهش باطل تفسیر می‌کند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل حجر: ۹). در آیه ۱۵۲ سوره بقره، «فاذکرونی» امر به ذکر خداست و طبری یکی از وجوه آن را یاد خدا از راه اطاعت و پاسخ الهی را رحمت و مغفرت می‌داند؛ قرطبی نیز ذکر قلبی و زبانی و تفسیر آن به طاعت را نقل کرده است (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل بقره: ۱۵۲؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل همان آیه). در آیه ۳۷ سوره ق و آیه ۱۹ سوره مزمل، ساخت‌های «ذکری» و «تذکره» بیشتر ناظر به یادآوری، پند و وسیله تذکر هستند. در آیه ۱۳ سوره غافر و آیه ۱۷ سوره نیز صورت‌های فعلی و اسمی «تذکر» بر اعتبار، اتعاظ و پندپذیری دلالت می‌کنند؛ در مقابل در آیه ۴ سوره شرح، «ذکر» به نام و یاد پیامبر(ص) مربوط است. این تنوع نشان می‌دهد که تحلیل معناشناختی باید میان «ذکرالله»، «ذکر به معنای وحی»، «ذکر به معنای تذکر و اتعاظ» و «ذکر به معنای نام و آوازه» تمایز برقرار و از استخراج یک تعریف واحد برای همه کاربردها پرهیز کند.

۸. تحلیل مضامین استخراج شده و شبکه مفهومی ذکر

بررسی داده‌ها نشان می‌دهد «ذکر» در قرآن صرفاً یک لفظ عبادی یا یک کنش زبانی نیست، بلکه هسته‌ای معنایی است که سه لایه به هم پیوسته را فعال می‌کند: لایه شناختی، یعنی حاضر بودن حقیقت الهی در افق آگاهی انسان؛ لایه وجودی، یعنی تأثیر این حضور در قلب و جان آدمی و لایه کنشی، یعنی تجلی این حضور در عبادت، اخلاق و جهت‌گیری عملی. از این دیدگاه هر جا «ذکر» از سطح لفظ فراتر می‌رود و به حضور مؤثر در قلب و رفتار تبدیل می‌شود، قرآن آن را به مثابه عامل طمأنینه، تقوا و فلاح معرفی می‌کند و هر جا این حضور سست می‌شود، شبکه‌ای از غفلت، نسیان، لهو و اعراض پدید می‌آید؛ بنابراین ارزش تحلیلی مفهوم ذکر در آن است که در قرآن به منزله حلقه واسط میان معرفت، اخلاق و عمل دینی عمل می‌کند.

بنابر مباحث گذشته می‌توان شبکه‌ای مفهومی درباره واژه «ذکر» در قرآن ترسیم کرد. این شبکه از چند مضمون مرکزی تشکیل شده است که هر یک، خوشه‌ای از مضامین فرعی و واژگان مرتبط را دربرمی‌گیرد. در ادامه به مهم‌ترین محورهای معنایی و مضامین استخراج‌شده درباره ذکر اشاره می‌کنیم:

۱-۸. ماهیت و حقیقت ذکر در حوزه اخلاقی

با توجه به تنوع کاربردهای ماده «ذکر»، نمی‌توان «حضور یاد خدا در دل و زبان» را تعریفی جامع از همه کاربردهای این واژه در قرآن دانست؛ زیرا چنان‌که گذشت، «ذکر» در برخی آیات بر قرآن، در برخی بر تذکر و موعظه و در برخی بر نام و آوازه نیز دلالت می‌کند. با وجود این در کاربردهای اخلاقی ناظر به «ذکرالله» می‌توان هسته‌ای مبتنی بر حضور و التفات به خداوند بازشناخت. راغب اصفهانی ذکر را در اصل به نوعی حضور و استحضار معنا مربوط می‌کند و طباطبایی نیز در تفسیر برخی آیات میان ذکر قلبی و ذکر زبانی تمایز می‌نهد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۲۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۳۳۹). این برداشت با سیاق آیه ۲۰۵ سوره اعراف نیز سازگار است که ذکر با «فی نفسک»، تضرع و خوف همراه شده است. طبری و قرطبی در تفسیر این آیه بر ابعاد درونی و غیرجهری ذکر تأکید کرده‌اند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل اعراف: ۲۰۵؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل همان آیه). پس در حوزه خاص اخلاقی ذکرالله می‌توان ذکر را «حاضر نگه داشتن خداوند و امر الهی در افق آگاهی و توجه انسان» صورت‌بندی کرد، اما این تعریف، معرفی همه کاربردهای لغوی «ذکر» در قرآن نیست.

۲-۸. صورت‌های تحقق ذکر

داده‌های قرآنی امکان تمایز میان چند صورت تحقق ذکر را فراهم می‌کنند، اما این صورت‌ها را نباید بدون دلیل به‌عنوان مراتب ثابت و سلسله‌مراتبی قرآن معرفی کرد. یک صورت، ذکر درونی و همراه با التفات است که در آیه ۲۰۵ سوره اعراف با تعبیر «فی نفسک» به آن اشاره دارد. صورت دیگر ذکر گفتاری است که در کاربردهای متعدد امر به ذکر، تسبیح و یادکرد زبانی مشاهده می‌شود. در کنار این دو، برخی عبادات نیز با ذکر رابطه‌ای نزدیک دارند؛ چنان‌که در آیه ۱۴ سوره طه میان نماز و ذکر پیوند برقرار می‌کند، هرچند نوع دقیق این رابطه در میان مفسران محل اختلاف است (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل طه: ۱۴؛ ابن‌کثیر، ۱۴۲۰ق، ذیل طه: ۱۴).

همچنین قرآن بر کثرت و استمرار ذکر تأکید دارد: «اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا» (احزاب، ۴۱) و مؤمنان را در حالات مختلف به یاد خدا وصف می‌کند: «يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ» (آل‌عمران، ۱۹۱)؛ این آیات را می‌توان شواهدی بر فراوانی و استمرار ذکر دانست، نه لزوماً دلیلی بر وجود یک سلسله‌مراتب رسمی از «ذکر قلبی، زبانی و عملی». پس اصطلاح «ذکر عملی» در صورتی به کار می‌رود که به‌عنوان دسته‌بندی تحلیلی یا اصطلاح سنت اخلاقی معرفی شود، نه نص صریح قرآن.

۳-۸. زمینه‌ها و اوصاف همراه ذکر

قرآن مجموعه‌ای واحد و صریح از «شرایط لازم ذکر» ارائه نمی‌دهد؛ بنابراین تعبیر «شرایط ذکر» باید با احتیاط به کار رود. در برخی سیاق‌ها ایمان، تضرع، خوف، انابه و خشوع با ذکر یا تذکر همراه شده‌اند. در آیه ۲۰۵ سوره اعراف، ذکر با تضرع و خوف توصیف شده است و طبری آنها را به خشوع، تواضع و خوف الهی مرتبط می‌کند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل اعراف: ۲۰۵). در آیه ۱۳ سوره غافر نیز انابه با قابلیت اتعاض از آیات الهی همراه شده است؛ طبری «یتذکر» را اعتبار و اتعاض از حجت‌های خدا و «ینیب» را رجوع به توحید و طاعت می‌داند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل غافر: ۱۳)؛ از این‌رو ایمان، خشوع، خوف و انابه را می‌توان در برخی سیاق‌ها زمینه یا وصف همراه ذکر و تذکر دانست، اما نمی‌توان گفت هر یک از آنها شرط منطقی و ضروری تمام انواع ذکر است. آیات ۶-۷ سوره مزمل نیز درباره ویژگی عبادت شبانه و اشتغالات روزانه هستند و به‌تهدایی برای اثبات «خلوت به‌عنوان شرط بیرونی ذکر» کفایت نمی‌کنند؛ بنابراین آن بخش از متن سابق حذف می‌شود.

۴-۸. عوامل بازدارنده از ذکر

قرآن در سیاق‌های مختلف به عواملی اشاره می‌کند که با غفلت از ذکر یا بازماندن از آن مرتبط هستند؛ چنان‌که در آیه «أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا» (کهف، ۲۸) در کنار «وَاتَّبَعَ هَوَاهُ» آمده است. طبری پیروی از هوا را در این سیاق ترجیح هوای نفس بر اطاعت امر الهی تفسیر می‌کند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل کهف: ۲۸)؛ با این‌حال آیه «هوای نفس» را به‌عنوان «بزرگ‌ترین مانع ذکر» رتبه‌بندی نکرده است. پس از چنین تعبیر مطلق باید پرهیز شود. در آیه «اسْتَحْذَرُوا الشَّيْطَانَ فَإِنَّمَا يَهْتَكُمُ الذِّكْرُ اللَّهُ» (مجادله، ۱۹)، شیطان به‌طور صریح با فراموش شدن ذکر خدا مرتبط شده است. طبری «استحوذ» را غلبه شیطان و «فأنساهم ذكر الله» را نتیجه این غلبه تفسیر می‌کند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل مجادله: ۱۹)؛ همچنین در آیه ۹ سوره منافقون، مال و فرزند هنگامی نکوهیده‌اند که موجب «الهاء» از ذکر شوند و در آیه ۳۷ سوره نور، مؤمنانی ستوده می‌شوند که تجارت و خرید و فروش آنان را از ذکر باز نمی‌دارد؛ همچنین در تفسیر همین آیه، اقوالی چون نماز واجب، حضور در نماز و ذکر خدا برای «ذکر الله» نقل شده است (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل نور: ۳۷)؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل نور: ۳۷). پس براساس داده‌های قرآنی می‌توان از پیروی از هوا در سیاق غفلت، سلطه شیطان و اشتغال بازدارنده به امور دنیوی به‌عنوان عوامل مرتبط با تضعیف یا ترک ذکر سخن گفت. تعمیم این فهرست به هر «مقام، شهوت، دوست ناباب یا محیط» تنها در صورت ارائه مستند مستقل قابل دفاع است و در نتیجه از متن حاضر حذف می‌شود.

۵-۸. آثار و کارکردهای ذکر

روشن‌ترین اثر صریحی که قرآن با ذکر پیوند می‌دهد، طمأنینه قلبی است: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»

(رعد، ۲۸). طبری این اطمینان را سکون و انس قلب مؤمنان با ذکر خدا می‌داند؛ قرطبی نیز در تفسیر «ذکرالله» اقوالی مانند یاد خدا، قرآن، امر، وعده و نعمت الهی را گزارش می‌کند (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل رعد: ۲۸؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل رعد: ۲۸)؛ بنابراین می‌توان از رابطه مثبت ذکر با طمأنینه سخن گفت، اما نباید معکوس این گزاره را به صورت مطلق بیان کرد و گفت هر اضطرابی الزاماً ناشی از فقدان ذکر است. پیوند ذکر با فلاح نیز در آیاتی مانند «وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (انفال، ۴۵) دیده می‌شود؛ بنابراین ذکر کثیر در مسیر و زمینه فلاح قرار می‌گیرد. در آیه ۳۵ سوره احزاب نیز «الذاکرین الله کثیراً والذاکرات» در کنار مجموعه‌ای از اوصاف ایمانی و اخلاقی آمده و برای مجموع آنان مغفرت و اجر عظیم وعده داده شده است؛ از این‌رو ذکر کثیر یکی از اوصاف این مجموعه است و نباید مغفرت یادشده در آیه را معلول انحصاری ذکر دانست. درباره «وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ» (عنکبوت، ۴۵) نیز تعدد اقوال تفسیری باید منعکس شود. قرطبی اقوالی از جمله «یاد خدا از بنده بزرگ‌تر از یاد بنده از خدا»، برتری ذکر خدا و نقش ذکر در بازداشتن از معصیت را نقل کرده است؛ از این‌رو نمی‌توان فقط یک وجه (مانند یاد خدا عامل اصلی نهی از فحشا و منکر است) را معنای قطعی آیه معرفی کرد (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل عنکبوت: ۴۵).

برایند این آیات نشان می‌دهد که ذکر با طمأنینه، فلاح و در برخی سیاق‌ها مغفرت و اجر الهی ارتباط دارد، اما عبارت‌های فراگیری مانند «هر خیری در زندگی انسان از ذکر و هر شری از غفلت است» فراتر از مدلول مستقیم آیات بررسی شده‌اند و از متن حذف می‌شوند.

از دیدگاه اخلاقی می‌توان از مجموع این روابط چنین استنباط کرد که یاد خدا با حاضر نگه‌داشتن مرجع الهی در افق توجه انسان، ظرفیت اثرگذاری بر انتخاب و رفتار او دارد. این نتیجه استنباط تحلیلی پژوهش حاضر است، نه مدلول مستقل یک آیه خاص؛ بنابراین رابطه «ذکر و اصلاح اخلاق» در این مقاله به‌عنوان نتیجه شبکه‌ای از شواهد قرآنی مطرح می‌شود و نه به‌عنوان یک رابطه علیّ تجربی یا روان‌شناختی اثبات‌شده.

۶.۸. ذکر متقابل؛ ذکر بنده و ذکر الهی

آیه «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ» (بقره، ۱۵۲) رابطه‌ای متقابل میان ذکر بنده و ذکر الهی برقرار می‌کند، اما کیفیت این دو ذکر یکسان نیست. طبری یکی از تفاسیر آیه را چنین گزارش می‌دهد که بنده خدا را با اطاعت یاد کرده، و خداوند او را با رحمت و مغفرت یاد می‌کند؛ همچنین اقوالی درباره ذکر به معنای ثنا و عنایت نقل شده است. قرطبی نیز «اذکرونی بالطاعة أذکرکم بالثواب والمغفرة» را از اقوال تفسیری این آیه می‌آورد (طبری، ۱۴۲۲ق، ذیل بقره: ۱۵۲؛ قرطبی، ۱۳۸۴ق، ذیل بقره: ۱۵۲).

بنابراین «ذکر خدا از بنده» را نمی‌توان به معنای انسانی یادآوری فروکاست؛ در زبان تفسیری، این

تعبیر با رحمت، مغفرت، ثواب، ثنا یا عنایت الهی توضیح داده شده است. بر این اساس آیه از رابطه پاسخ‌گویانه‌ای میان ذکر بنده و عنایت الهی حکایت دارد. تعبیرهایی مانند «رابطه عاشقانه عبد و معبود»، «نهایت تکامل انسان» یا اینکه «نتیجه ذکر، ولایت و دوستی خداست» در صورتی قابل طرح هستند که در یک بحث عرفانی مستقل و با مستندات متناسب اثبات شوند؛ از این‌رو در تحلیل معناشناختی حاضر حذف می‌شوند.

برایند تحلیل معناشناختی نشان می‌دهد که در حوزه کاربردهای اخلاقی ناظر به ذکرالله می‌توان شبکه‌ای چندلایه بازسازی کرد. در سطح زمینه‌ای، ایمان، انابه و خشوع در برخی سیاق‌ها با ذکر و تذکر همراه‌اند؛ در سطح مرکزی، ذکر با حضور و التفات به امر الهی مرتبط است و در سطح پیامدی، طمأنینه و فلاح با این شبکه ارتباط می‌یابند. در سوی مقابل، لهو و سلطه شیطان در برخی آیات نقش بازدارنده دارند، غفلت فقدان یا ضعف حضور و التفات را نشان می‌دهد و اعراض صورت فعال‌تر رویگردانی از امر الهی است. پس «ذکر» از نظر اخلاق قرآنی سازوکاری برای پیوند معرفت دینی با توجه و جهت‌گیری عملی انسان است؛ پیوندی که فضیلت اخلاقی ذکر را از صرف تکرار لفظی متمایز می‌سازد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که «ذکر» در شبکه معنایی قرآن مفهومی چندسطحی است و نمی‌توان آن را به یادآوری ذهنی یا ذکر زبانی فروکاست. هسته معنایی آن در حوزه اخلاقی، حضور آگاهانه و مؤثر امر الهی در افق ادراک و عمل انسان است. تحلیل روابط واژگانی نشان داد که مفاهیم پیرامونی ذکر روابط یکسانی با آن ندارند: قرآن در برخی سیاق‌ها مصداق «ذکر» است؛ نماز با آن رابطه آیینی و غایی دارد؛ تقوا و فلاح در سطح آثار یا غایات قرار می‌گیرند؛ و موعظه ابزار تذکر و بیدارسازی است، نه مترادف ذکر.

تحلیل شبکه سلبی نیز نشان داد که «غفلت»، «نسیان»، «اعراض» و «لهو» را نباید اضدادی هم‌سطح دانست. غفلت نزدیک‌ترین تقابل را با هسته معنایی ذکر دارد؛ اعراض صورت ارادی و رفتاری رویگردانی از ذکر است؛ نسیان تنها هنگامی واجد بار اخلاقی است که معنای ترک و بی‌اعتنائی پیدا کند و لهو بیشتر نقش عامل بازدارنده و زمینه‌ساز غفلت را ایفا می‌کند.

از دیدگاه اخلاقی، اهمیت ذکر در آن است که میان شناخت ارزش و حضور آن ارزش در موقعیت عمل واسطه می‌شود؛ بدین معنا انسان ذاکر صرفاً کسی نیست که نام خدا را بر زبان می‌آورد، بلکه کسی است که یاد خدا در ساخت توجه، انتخاب و رفتار او حضور مؤثر دارد. بر این مبنا ذکر را می‌توان یکی از فضائل بنیادین اخلاق قرآنی دانست که در برابر غفلت اخلاقی قرار می‌گیرد و استمرار آن، جهت‌گیری انسان را به سوی رفتار و غایات مطلوب قرآنی تقویت می‌کند.

در نتیجه، شبکه معنایی - اخلاقی ذکر را می‌توان به صورت فشرده چنین نمایش داد:

شبکه ایجابی: زمینه‌های همراه: ایمان، انابه، خشوع ← هسته اخلاقی: حضور و ذکر ← روابط پیامدی: طمأنینه، جهت‌گیری اخلاقی و فلاح.

شبکه سلبی: عوامل بازدارنده: لهو و سلطه شیطان؛ حالت سلبی: غفلت؛ صورت‌های متمایز دوری از امر الهی: نسیان ارزشی و اعراض؛ پیامدهای سلبی متناسب با هر سیاق.

این صورت‌بندی بیانگر روابط معناشناختی میان مفاهیم است و نه ادعای یک زنجیره علی یا زمانی ثابت.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش به صورت مستقل انجام شده و برای اجرای آن هیچ‌گونه حمایت مالی از مؤسسه یا سازمان خاصی دریافت نشده است. همچنین، نویسندگان اعلام می‌کنند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی وجود نداشته است. همه منابع مورد استفاده با امانتداری علمی، ذکر دقیق ارجاعات و اجتناب از هرگونه تحریف محتوای متون دینی و علمی گزارش شدند.

منابع

قرآن کریم.

- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۲۰ق). *تفسیر القرآن العظیم*. تحقیق سامی بن محمد سلامه. چاپ دوم. ریاض: دار طيبة للنشر والتوزيع.
- افشاری، میثم (۱۳۹۳). *معناشناسی ذکر در قرآن کریم*. پایان نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه قرآن و حدیث.
- انصاریان، حسین (۱۳۹۴). *تفسیر حکیم*. قم: دارالعرفان.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲). *لغت نامه*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رازی، فخرالدین (بی تا). *التفسیر الکبیر*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت: دارالقلم.
- شفیعی، سعید؛ محرمی، فریده؛ عباسی، بابک (۱۳۹۳). *مفهوم و اصطلاحی قرآنی و حدیثی و عرفانی به معنای یادکردن خدا*. تهران: دانشنامه جهان اسلام.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۶). *تفسیر المیزان*. چاپ پنجم. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. با مقدمه محمدجواد بلاغی. چاپ سوم. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۲ق). *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*. تحقیق عبدالله بن عبدالمحسن التركي. چاپ اول. قاهره: دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان.
- قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲ق). *قاموس قرآن*. چاپ ششم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۸۴ق). *المجامع لأحكام القرآن*. تحقیق احمد البردونی و ابراهیم اطفیش. چاپ دوم. قاهره: دارالکتب المصریه.
- مروتی، سهراب؛ ساکی، سارا (۱۳۹۲). *معناشناسی واژه ذکر در قرآن کریم*. *آموزه های قرآنی*، ۱۰(۱۷)، ۱۴۳-۱۵۴.
- <https://ensani.ir/fa/article/319982>
- وحیدی، معصومه (۱۳۹۴). *میدان معنایی ذکر در قرآن*. پایان نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه جامع المصطفی العالمیه.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>